

На правах рукопису.

№ 52

[31:352/02)].

И 4681/12

Щербина, Ф.,

Професор Української Господарської Академії
в Ч. С. Р., професор Українського Університету
в Празі та член-кореспондент Російської Акад. Наук.

95269

Статистика.

[Земська статистика].

Випуск II-й.

Конспект лекцій, що зикла
далися студентам економічно
кооперативного відділу
Укр. Госп. Акад на II семес-
трі 1922-23 акад. року.

1923.

Полєбряді.

Вид. „Вид. Т-ва при Укр. Госп. Акад.“

Літографовано 150 примір.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186262866

З Е М С Ь К А С Т А Т И С Т И К А .

I. ОКРЕМОСТИ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ.

1. Різниця між земською і адміністративною статистикою.

На чому обосновувалась земська статистика.

Ідеологія земської статистики. Ідея місцевості і народності.

Течії, під впливом котрих складалась земська статистика.

Роздільний спосіб досліджувань по адміністративній статистиці. Його перевага.

2. Характерна риса земської статистики, як способи обслуговування трудової сім. і в цілому по основним її признакам.

Перевага цього способу: фіксація внутрішніх процесів.

Середні величини по масовим адміністративним даним. Негативні риси цього способу.

Як відсторонюються ці риси в земській статистиці. Групова сімейств і визначення потреб їх.

3. Перенесення статистичних досліджувань в базу вивчення потреб людини. Основи земських установ, як предпосилка в цьому відношенню.

Окремість земської статистики, як системи служення трудовому народові.

4. Окремості методології і техніки земської статистики: 1/ експедиційний спосіб, 2/ спеціалісти-статистики, 3/ сотрудицтво населення й його зборів, 4/ двойний контроль і 5/ забезпечення систематичности і планомірности робот організацією статистичної експедиції.

Значіння при переписах зборів населення.

II. ІСТОРІЯ ІДЕОЛОГІЇ І РОБОТ

ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ.

1. Земська статистика, як пореформенне явлення. Тяжкі попередні часи в царювання Миколи I і

результати війни на Кримському півострові.

Запізнення реформ і рост суспільної мисли.

Три форми суспільних течій. Характеристика їх: а/ анархізм, б/ пропаганда і в/ народодлюбство.

2. Знайомство з народним життям.

Значіння при вивченні народнього життя журналу "Общественные Записки" і його співробітників. Первісні матеріали про земельну "общину" / громаду /.

Історичне значіння земельної общини. Що таке "тягло" і його значіння.

3. Земські статистики, як народники. Основні елементи ідеології земської статистики: мужик, трудова сім'я і земельна община.

Підготовка ідеології земської статистики досліджуванням Самарського Статистичного Комітету.

Московська земська статистики. Її сходство з самарською статистикою і різниця по методу досліджувань.

4. Трудова сім'я, як ісходний пункт в ідеології земської статистики.

Досліджування общин, його характер і описи земельних порядків.

Народницькі ідеї двора і общини, як основи ідеології земської статистики.

5. Московський і Чернігівський типи земської статистики і зріст земської статистики з 1882 по 1887 рік.

Реакція проти земської статистики з 1881 р.

Відносини правительства до земства і обмеження окремих місцевостей од введення в них земських установ.

6. Відносини правительства до робіт земських ст-ків і заборона подворних переписів.

Роль в цьому відношенні Центрального статистичного Комітету.

7. Переписи і описи маєтків. Характеристика цих описів.

Погляд В.П. Орлова на описи маєтків, як на добування даних для гіпотези.

Походи земців проти опублікування даних про маєтки.

Хто ввів описи маєтків і як відносились до цих робіт земські статистики.

8. Біжуча земська статистика по американському способу.

Розвиток цієї статистики і загальна характеристика її.

9. Інші види земської статистики.

Статистика народної освіти і страхова статистика. Зразки їх в Московському земстві.

Медицинська і санітарна статистика. Ветеринарна статистика. Земські анкети.

Матеріали для докладів земським зборам.

10. Наукове значіння розвою основної земської статистики-подворних переписів і оціночної статистики.

/ Земська статистика вивчає не просто людину і форми її життя, а потреби індивіда і формуємих індивідами колективів/.

Розвиток переселенчеської статистики.

Поліпшення технічного характеру: карточки і инш. Рішучі моменти в розвою земсько-статистичних робіт: 1/ переформовка подворних програмів, 2/ скорочені бюджетні програми, 3/ монографічні бюджетні роботи, 4/ систематизація способів і прийомів по оціночній статистиці і 5/ об'єднання оціночної формули для трудового хазяйства.

III. ПЕРЕФОРМОВКА БЮДЖЕТНИХ ПЕРЕПИСІВ

----- ПО БЮДЖЕТНІЙ СИСТЕМІ. -----

1. Недостатня точність ходячих уяв про хід розвою земської статистики.

Недостатність узагальнюючих наукових робіт по земській статистиці.

Різниця московської схеми подворних переписів і воронезької схеми бюджетних переписів.

2. Початок воронезьких статистичних робіт.

Участь в пробному перепису по Воронежській губернії В.І. Орлова і його погляд на ці роботи.

Невідповідність економічних рис воронезьких трудових хазяйств - хазяйствам московським.

Неповнота московських подворних програм з наукового погляду.

3. Початкові умови, при яких почалась переформовка подворних програм воронезькими статистиками.

Статистичні збірники по Воронежському і Острогожському повітам здобули самостійність статистичному бюро Воронежського земства.

Пробна зміна московського подворного формуляру для перепису явлень харчування і кредита в трудових хазяйствах.

Поширення подворної програми по Острогожському повіту. Заміна "відомості" карточкою.

4. Бюджетна карточка і її зміст по основним признакам: 1/ по демографії, 2/ загальним признакам продукційности, 3/ грошовим приходам, 4/ грошовим расходам і 5/ сімейним розділам.

Корінна різниця між московськими подворними програмами і бюджетною карточкою.

5. Питання про введення в переписи не однієї статистики соціальних явлень, а і динаміки їх.

Відсутність записів біжучого характеру в селах, окрім метричної реєстрації про рух населення.

Анкетні обпитування свідучих людей про явлення династичного характеру.

Свідучі люди в селах. Їх роль на зборах при переписах, як сотрудників і контрольного елементу.

Важне значіння одержуємих в такій формі даних, як реальних явлень, а не суб'єктивних висновків.

Характеристика реєстрації при таких умовах і відносини до перепису населення.

Структура карточки, як контрольне начало і технічне використання карточки реєстратором.

Духовний інтерес, що викликається бюджетними роботами в середі як населення, так і статистиків. Перевага такого ведення статистичних работ перед механичними записами.

ІУ. КОМБІНУВАННЯ БЮДЖЕТНИХ ДАНИХ.

І. Два вида бюджетних работ-масовий і демографічний. Їх різниця.

Масові бюджетні досліди трудових хазяйств і їх зручність, дякуючи їх нескладности і однородности.

Тісний зв'язок між признаками демографії / населення по полам, возрасту, роботоздійснюваності, рождаємості, хоровитості, смертності і культурним признакам / і економіки / склада господарства, робочих сил, кількості скота і землі, річних розходів і приходів / при постановці бюджетних робіт.

Зв'язком і взаємовідносинами між демографічними і економічними признаками визначаються три відділа явлень соціально-економічного характеру: 1/ власність і право користування, 2/ видатки на потреби сім'ї і 3/ прибутки на покриття їх.

2. Таким робом, виявляються чотири групи основних признаків трудової сім'ї, котрі і можна виявити в слідуючій схемі:

І. Сім'я і її демографічні признаки.	В. Власність.	1. Земля і спеціальні галузі господарства.
		2. Стрічення, їх обстановка і промислові заведення.
		3. Знаряддя і дрібний струмент.
		4. Одежина і обуття.
		5. Скот і птиця.
	Б. Розходи.	6. На харчування.
		7. На одєжину і обуття.
		8. На культурні потреби сім'ї.
		9. На господарські операції.
		10. На платіжі.
	П. Приходи.	11. Од землеробства і скотарства.
		12. Од промислів і промислових підприємств.
		13. Від останніх галузів господарства.
		14. Від випадкових вступів.
		15. Від кредіта.

А до демографічних признаків відносяться: 1/ пол населення, зріст, сімейний склад, робочі сили, шлюб, рождаємість, каліцтво, хоровитість, смертність і письменність, всього ще десять признаків, окрім 15-ти вище означених.

3. Комбінування даних по масовим скороченим бюджетам і бюджетам монографічним.

Необхідність такого комбінування даних обумовлюється тим, що монографічні бюджетні роботи не дають достатніх матеріалів по демографії для наукових висновків і узагальнень. Зв'язок демографічних і соціально-економічних процесів можна визначити науково тільки по масовим даним, що і одержується при скорочених масових бюджетних роботах.

Основи такого зв'язку держаться на матеріальній структурі трудової сім'ї, як це видно зі слідуючого зіставлення масових і демографічних даних / масових по 176,821 господарству в 1,195,457 душ населення в шість повітах Вороніжської губернії і по 230 монографічним бюджетам в 1912 душами населення /:

% відношення ховяйств.
по даним:

Групи ховяйств.	масов.бюдж.	бюджетів монографічних
Безземельні ховяйства	4,5	2,6
Маючі до 5 десяти на двір	24,4	28,7
Од 5 до 15 десяти	46,1	36,5
Од 15 до 25	17,3	21,3
Більше 25 десяти на двір	6,6	10,8

Відкiля видно, що закономірність процентних величин в обох випадках підлягає одній і тій же тенденції-пониження числа ховяйств в обидві сторони од середньої велечини наверх і вниз. А невеличка різниця між ними обумовлюється тим, що при масових роботах було зареєстровано 176,821 господарство, а при монографічних тільки

230, і що в монографічні цифрові матеріяли попало трошки більше господарств четвертої і п'ятої групи і трошки менше по першій групі.

4. Такий же характер, мають і останні основні признаки матеріяльної структури господарств, як це видно по слідуючим даним:

Види майна:	Монографічні данні		Масові данні	
	Карбов.	В %	Карбован.	В %
Строїння	78,476	35,0	-32,778,923	31,1
Меблі і посуд	14,992	6,5	9,151,190	8,8
Одежа і обуття	52,218	25,5	-24,409,068	24,0
Господарські знаряддя і струмент	18,182	8,1	- 5,254,785	5,2
Скот і птиця	55,816	24,9	-30,559,649	29,9

Разом...	224,184	100 %	-102,053,615	100 %

Така однотипність матеріальних основ трудового господарства дає можливість використання демографічних матеріалів, добутих масовими досліджуваннями. Вже *a priori* можна сказати, що чим біднійше трудове господарство, тим в більших % виразяться його негативні риси і вище буде смертність і каліцтво. А ця залежність трудової сім'ї од матеріальних засобів і являється кінцевим пунктом досліджувань всякої статистики. Статистика повинна дати реальні числові данні, по котрим можна судити як про дійсне положення трудового населення, так і про заходи для поліпшення тяжкої долі трудового люду.

5. Масові матеріали по 176,821 господарству Воронежської губернії дали в цьому відношенні у високій мірі струнку і доцільну систему залежності демографічних признаков од економічних факторів. Безпомилково по цим матеріалам можна вчислити, чого і скільки потрібно для різних груп землеробського населення, щоби поставити його в ті або інші умови погожого існування. Ось які вказівки дають масові бюджетні матеріали:

Груп хоз- зяйств:	Скільки % приходиться				Скільки на 1000 душ на- селення приходиться			
	На стро- іння	Інвен- тарь	Мебел	Одежи- ну і взуття	Скот і птицю	Народ- жень	Умер- ших	Ка- лік
Безземельні	54	2	14	22	8	41	34	38
Маючи до 5 десятин	37	5	12	23	23	52	34	18
Од 5 до 15 десятин	34	5	9	24	28	53	29	13
Од 15 до 25 дес.	29	5	8	24	34	53	29	11
Більше 25 деся- тин	27	5	7	24	37	56	26	9

Ці цифри показують, що чим бідніше господарство, тим більше воно тратить на помешкання і обстановку і менше на скот і птицю; інвен-
тарь же по всім групам, окрім безземельної, і одержина теж входять од-
наковою складною частиною в загальну суму матеріяльних засобів або
постійного капіталу. Так воно і повинно бути по характеру господарств.

Але демографічні признаки вповні відповідні економічним факторам: число народжень підвищується од бідних хазяйств до багатих і, навпаки, число умерших і калік понижається в тому-ж напрямку.

Ще стрункіші цифрові величини по матеріальній структурі хазяйств, на основі даних, добутих демографічними описами бюджетів по 230 типічним державам, як це видно по нижче-приводимій таблиці:

Групи хазяйств	Скільки % з загальної суми приходитьсья:			Скільки % з загальної суми приходитьсья:		
	На строіння	Інвентарь	Мебель	Одежду і обуття	Скот і птицю	
Безземельні	45	8	15	25	7	
Менчі до 5 десятин	42	8	8	25	17	
Од 5 до 15 десятин	39	8	7	25	17	
Од 15 до 25 десятин	36	8	6	25	25	
Більше 25 десятин	31	8	6	25	30	

Цифри знову таки показують, що, в залежності від заможности господарства, міняються долі засобів, затрачуемих на помешкання, мебель і скот з птицею, і зостаються найбільш устояливими кошовність інвентаря і одєжини. В цьому відношенню матеріали масових і монографічних бюджетів знаходяться в повній відповідности. Але по демографічним бюджетам не досить демографічних матеріалів, по котрим можна було-б зробити

устойчиві наукові висновки. От через що і приходиться комбінувати данні масової і демографічної бюджетної статистики.

Але перевага демографічних матеріалів полягає в тому, що, дякуючи повноті програми для типічних бюджетів, ці матеріали з більшою повнотою і точністю охоплюють економічні фактори і зв'язані з ними процеси економіки. А це в свою чергу має важке рішуче значіння в ділі постановки оціночної статистики.

У. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ БЮДЖЕТНОЇ СТАТИСТИКИ.

1. Способи визначення трьох типів хозяйств: бідного, середнього і багатого. Свідучі люде і суб'єктивні середні висновки. Негативні риси цього способу.

Пряме призначення для такої мети бюджетних работ / уочот реальних явленнь по кожному хозяйству з боку продукційности, обертання і розподіла /. Значіння дійсних цифрових данних.

Недостатність демографічних данних при монографічних бюджетних работах і необхідність використання цих данних при масових досліджуваннях.

2. Початок бюджетних работ в Росії.

Опис П.П.Семеновим 20-ти общин муравенської волости і складення по ним II бюджетів в 187/8 р., по ініціативі Вільного економічного т-ва.

Ділення хозяйств на 6 груп / 1/ багатих, 2/ зажиточних, 3/ достаточних, 4/ недостаточних, 5/ бідних і 6/ неімущих /. Негативні риси цього ділення.

Відсутність реальних записів і заміна її середніми приблизними цифрами.

3. Бюджетні роботи З.А.Анучина по Самарській губернії.

Шість категорій хозяйств по кількості робочих коней: 1/ "безлошадні", 2/ з 1 конем, 3/ з 2 і 3 кінсьми, 4/ з 4 і 5 кінсьми, 5/ з 6 і 10 кінсьми, 6/ з 10 і більшим числом коней.

Розподіл цих груп між трьома типами хозяйств: бідними, середніми і багатими.

Ця групування по вартості вище групування Семеніва.

Програма Анучина для бюджетних робіт.

4. Уривочні бюджетні записи, надруковані в "Трудах комісії по дослідженню кустарної промисленості в Росії".

Програма комісії. [10 питань про кустарні промисли і 6 бюджетного характеру].

Роботи Тимоховича, Карпова, Язикова, Покровського, Ісаєва, Борисова, Каменева, Нечаєва, Острякова, Гомізаєвського, Прусакова, Манохіна і Коваченка.

Бюджетні матеріали, надруковані в "Трудах" згаданими особами не відрізняються ні повнотою, ні одноманітністю записів, дякуючи чому вони зовсім не порівнюють в цілому. В методологічному відношенні вони дають дуже мало. Ці роботи можна назвати бюджетними тільки умовно.

5. Три типи хозяйств в Довжинській волості Чернігівської губернії, складені в 1877р. А.А. Русовим. Програма Анучина. Не розділені натуральна і грошева частини. Нема балансу.

Три бюджети Тамбовського бюро, складені в 1880 р., бюджет Румянцева / 1880 р. /, і бюджет В.П. Покровського, надрукований в його "Історико-статистичному опису Тверської губернії", при більшій повноті і порівнюваності відносяться по переходним формам до бюджетних робіт.

Вони не могли служити зразками для других.

6. Воронежські бюджети.

Пробний бюджет по Воронежському повіту / по даним його побудований були бюджетні програми для других повітів /.

Бюджети по Острогожському повіту і їх недоліки / відсутність розділу явлень грошевого характеру од натуральних явлень, неповнота в дрібних операціях по хозяйству і инш. /.

Бюджети в інших повітах одержали більш або менш повну і закінчену форму: введені самі дрібні учоти всіх явлень в річному обороті хозяйства, виділені грошеві і натуральні

записи, внесені різні признаки для визначення кількості / по вазі, обсягу, в грошах і т. и. / і т. д.

В складенню 230 бюджетів по Воронежській губернії, надрукованих в книзі "Селянські бюджети", приймали участь 25 статистиків. З них один статистик / Д. М. Бузин, один з сьоми кращих робітників / склав 53 бюджети, один / И. М. Николаевський / 35, один / М. В. Зеленів / 32 і т. и. Більшість бюджетів була складена самими знаючими і досвідченими статистиками.

На складання бюджета втрачувалось не менше або двох. Де-які бюджети складались на протязі кількох днів. Так, учитель Прозорський вів обпитування господаря Синельникова / 45 років / в селі Старий Нурган, Бобровського повіту, з 1-го по 17-го августа в святочні дні по 7 годин в день. Учитель Зеленів, на протязі кількох днів, окрім бюджета, записав всю історію головних операцій по господарству: продажу хліба по числам, місяцям, кількості в пудах і т. и., заробітки на хурах / число коней, верст, ваги або пасажирів, плата за хуру і т. и., дрібне меню, що сім'я їсть в скоромні і пісні дні, в свята і в будні, на весілі в перший, другий і третій день і т. и.

7. По зразкам Воронежських програм були складені і бюджетні програми для "Експедиції по дослідюванню степних областей", більшість киргизських бюджетів склали П. А. Василієв і Дядиченко, котрі спеціалізувались на цих роботах. Експедицією було надруковано 129 бюджетів і данні ці лягли в основу визначення земельних норм для киргизів Акмолинської, Семипалатинської і Тургайської областей.

Але головна вартість бюджетних работ вороніжських статистиків полягала в тому, що монографічні матеріали були пристосовані до даних масових переписів, а данні масового характеру були одержані по 176,821 хоз. в Бобровському, Новохоперському, Богучарському, Павловському, Бирюченському і Валуйському повітах.

Дякуючи бюджетним роботам Експедиції, були упорядковані земельні взаємовідносини в середі

самих кіргизів, знайдені і виділені ті землі для переселенців, котрі були обслідувані Експедицією в кількості до 80 мільйонів десятин.

8. Історія бюджетної статистики в чужеземних державах. Початок бюджетних робіт в Англії, коли після неурожаю і голоду в 1793 і 1795 роках барон Фрідріх Мортон Еден випустив в світ свою *класичну* працю в трьох томах "Положення бідних або історія робочих класів в Англії". В основу цієї праці лягли — роботи по опису 415 душ населення, при середній сім'ї в 5,68 душ, і 73 "счетах" сільсько-господарських робочих. В бюджеті Едена ввійшли учоти приходів і розходів робочих сімейств; особливо дрібно були зроблені учоти розходів на харчування, одягу, помешкання і т.и.

Бюджети Едена були, значить, хоч і не повними, але достатньо зразковими роботами в бюджетній статистиці. По ним строїлись бюджети робочих і в других державах.

9. Подібні роботи були утворені і в Пруссії в 1848 році після неурожаю в 1846 р. Але роботи ці базувались не на дійсних реальних явленнях, а на близьких суб'єктивних показаннях.

В 1873 р., по почину Дрезденського конгреса німецьких сільських хазяїнів, були розіслані професором фон-дер-Гольц бюджетні листи сільським робочим, але і ці матеріали виявились в далеко меншій вартості, чим матеріали Едена.

10. Більш певні роботи дав бельгієць Дюкпесье /*Ducpetiaux*/. Роботи ці були обуровані по зразку робіт Едена /*Eden's*/, а складена для них програма була розглянута і проредагована Кетле.

Бельгійські роботи були доставлені на Міжнародний Статистичний Конгрес, на котрому і устанавлені були, на основі бельгійських бюджетних даних, три категорії бюджетів — 1/ для недостатних сімейств, 2/ для сімейств мало забезпечених, 3/ для сімейств матеріально забезпечених, а також окрім того, устанав-

лені типові сем'ї в 6 душ-батько, мати та діти 12,6 і 2 років. Це визначення конгреса розходиться з основним заданням бюджетних робіт--контретизацією дійсних явлень, і не найшло наслідувачів між статистиками.

II. Але особливо завершені бюджети дав француз Ле Пле. В своїй праці "Європейські робочі", складені в трьох частих, Ле Пле описав свої методи, пристосування їх до діла і ряд наукових висновків. Ле Пле описав 36 типових сімейств європейських робочих, в числі котрих 5 сімейств жило на Уралі і 1 в Турції.

Класична праця Ле Пле утворила цілу школу статистиків, під впливом котрої в 1856 р. утворилось в Парижі "Міжнародне т-во" для монографічного вивчення типічних сімейств. Т-во видало ряд робіт і в 1890 р. було надруковано 100 бюджетних монографій.

Розробкою цих даних був зайнятий Енгельс, давши дуже добрячу історію бюджетних робіт в державах західної Європи, але не довершивши своїх робіт по бюджетах, в-за смерті.

Термін Енгельса кута. Його негативні риси.

Поділ населення на 6 зростів-1/младенчий, дитський, шкільний, півробочий, робочий і старечий. Формули Буняковського.

VI. ЗЕМСЬКА ОЦІНОЧНА СТАТИСТИКА.

I. Види земської оціночної статистики:
1/ чернігівський основний тип / класифікація ґрунтів по огляду і обпитуванню, урожайність на різних ґрунтах, капіталістична формула: валовий дохід, витрати на продукційність і чистий дохід, 2/ московські оціночні прийоми / арендні виплати за землю і покупні або продажні ціни на землі /, 3/ нижегородська оціночна статистика / наукова класифікація ґрунтів, досліджування урожайности по ним, "виручки і затрати", капіталістична формула для визначення доходности землі, і 4/ вороніжська оціночна статистика / класифікація почв по ґрунтовим "ділянкам", фіксація урожайности по ним хлібів і арендних ціл на землю, визна-

чення нормальних потреб трудової сім'ї і від доходу або дефіцита в залежності од задоволення нормальних або середніх потреб.

2. Поступовий хід в розвитку вороніжської земської статистики. Оціночний збірник по чотирьом повітам Вороніжської губернії, в котрому розроблені були данні статистики по капіталістичній формулі і по способу визначення середніх потреб трудової сім'ї на основі бюджетних даних. Спільність загальних по повітам висновків / при розчетах на 1 душу населення / і різні висновки для господарств різної заможности / дефіцити в бідних господарствах і чистий дохід в господарствах заможних /.

Відсутність прикладів оціночної формули для трудових хозяйств в земських губерніях Росії в звязку з постановкою оціночних робіт в земських установах.

Роль дворян і землевласників, як керуючого елемента в земстві, в цьому відношенні.

Оціночний закон Вітте.

3. Значіння трудової формули оцінки для примітивних видів скотарського і землеробського хозяйств, дякуючи нескладности їх економічних процесів і устойчивости семейного побуту.

Загальний устрій трудової сім'ї в землеробському хозяйстві / на кожного налічного робітника приходить ся 3,0 до 3,3 ідоків і більша або меньша десятична дріб визначає більшу або меньшу смертність, калічність і т.и /.

Звязок з таким устроєм трудової сім'ї складних частин хозяйства / землі, робочого скота, інвентарю / і річних хозяйствених операцій / прихода, расхода і кредита /.

Перевага оціночної статистики по трудовим нормам полягає в реальних даних кожного трудового хозяйства, по котрим визначається забезпечення потреб сім'ї.

В залежності від цього всі трудові хозяйства діляться на три групи : 1/ на хозяйства маючі чистий дохід од річних операцій, 2/ на хозяйства нейтральні / не маючі ні доходу, ні дефіцита / і 3/ на хозяйства, маючі дефіцит од річного обороту.

Значіння таких даних для практичних цілей і засобів по забезпеченню упадаючих ховяйств.

4. Пристосування трудової оціночної формули до примітивних скотарських ховяйств.

Статистичні роботи "Експедиції по обслідуванню степних областей", заселених кіргізами.

Скотарський характер кіргізьських ховяйств і примітивні натуральні форми економики / задоволення потреб своїми продуктами, слабкий розвиток грошових операцій і відсутність таких явленнь, як аренда землі, наймання за гроші робітників і инш. /.

Прирівнювання кіргізами всіх видів скота до одного коня, котрий рівняється шости баранам / кінь = 6 баранам, двохла́ток = 3 баранам, а лоша = 1 барану, товаряка = 5 баранам, двохла́тка = 2 1/2 баранів, а теля = 1 бар., верблю́д = 12 баранам, двохла́ток = 6 баранам, а однола́ток = 3 б/.

Відповідність такої розцінки скота кількості корму, споживаемого кожним видом скота.

Кіргізьський кінь, рівний 6-ти баранам, служить у кіргиз і міною рахівничною одиницею. По бюджетним учотам Експедиції, для забезпечення кіргізьської сім'ї в 5 душ вимагається таких коней, або, як назвали їх статисти експедиції "одиниць скота" од 20 до 24, а значить на кожне кіргизське ховяйство треба начислити і стільки пастівної землі, скільки потрібно для годівлі 24 коней чи одиниць скоту.

По такій нормі і була зачислена земля за тими кіргизами, біля котрих одводилась земля для переселенців.

5. Способи визначення земельних норм, при пастівній системі господарства.

Визначення площ використаних суцільним випасом різних видів скота, з визначенням кількості кожного вида скота і кількості днів стоянки кіргиз на площі.

Класифікація земель і особливо рослинности на них по науковій системі / ґрунтознавство і геоботаніка /.

Відповідно вартости ґрунта і рослинности і визначалась кількість землі, потрібна для киргиз по числу 24 одиниць скоту на кожне ховяйство.

Такий метод установалення земельних норм для киргизських господарств був примінений скрізь "в степних областях", як запад Сибіру, так і в середній Азії, і дав цілком задовольняючі результати там, де були непорушені земельні норми, установлені "Експедицією по обслідуванню степних областей", і де правильно були примінені, при досліжуваннях, вироблені експедицією способи.

-----0-----

Зруковано 150 прш.

4/VI 1923 р.

ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА

І. ОКРЕМОСТІ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ.

Земська статистика корінним чином різниться од статистики адміністративної як по ідеології, так і в методологічному відношенню.

Ідеологія земської статистики строїлась на зовсім інших основах, чим ідеологія статистики адміністративної.

Адміністративна статистика з покон віку знаходилась в руках керуючої влади-деспотів, царів і взагалі верховних правителів, була їх прерогативою по учоту військових сил і визначенню матеріальних засобів і служила орудиною для здійснення і підмоги господарюючих порядків і заходів. Опіраючись ісхитково на фікцію Божої волі буцім то переходившої до людей через обожествлених царів і Божих ставленників, ідеологія ця путем еволюції переродилась в ідею державної влади, і в такому виді служила визначною основою в ділі постанови статистики, її розвідувань і призначення.

Ідеології земської статистики, що обслуговувала нужди окремих місцевостей і потреб їх населення, чужа була ця історична підкладка. Земські досліджування появились тоді, як статистика була вже наукою і коли в значінні науки вона стала загально доступною цариною знання. Фікція про участь в діях людей божеської сили була належністю віддаленої історії, а

ідея державної влади, як домінуючий принцип в статистичних дослідженнях схрестився з ідеєю автономії, надавши зовсім инакше призначення земській статистиці. Одним цілям повинна була служити статистика центральній владі і другим земству. Центральній владі потрібні були солдати і добре організована військова сила, а земству здорові робітники, зразкове оборудування їх господарства і взагалі культурні сили; центральні влади були зацікавлені в поступленнях в державну касу можливо в більшому числі платежних засобів, а земство, як представник платників заінтересовано було в ослабленні платажної тяготи і в поступленні платежних засобів головним чином в земську касу і для місцевих потреб; центральне правительство намагалось для обслуження держави магістральними і военними дорогами, а земські установи переважно клопоталися про дороги місцевого призначення.

Згідно з цим, строїлась і ідеологія земської статистики: ісходним пунктом для ідеології послужило протиставлення принципів автономних і демократичних принципам державного централістичного характеру. По суті земська статистика повинна була прийняти обличчя не загально-державної адміністративної статистики, а статистики місцевої і переважно народної, і це обумовлювалось не тільки прямою залежністю земської статистики від основних принципів земського положення, але ще в більшій мірі впливом на постановку статистичних робіт самих робітників, як представників народничого руху в усіх його видах, починаючи з крайніх революційних і кінчаючи помірними еволюційними. Ідея служення народові обхопила всі ці течії суспільної мислі. І анархісти шували переведення в життя своїх ідеалів путем народнього руху в дусі повстань Стецьки Равина і Емельки Пугачова, і пропагандісти Лавровського толку,

Габзаватиса

віривші в можливість відродження народу і в самодійну силу пропаганди революційних ідей, і представники народних ідеалів в формі мирного еволюційного переуклада народного життя-всі вводили свої конечні мети до ідеї народу і для народу. Складавшись в цьому дусі статистика зразу прийняла строго демократичний характер.

Саме здійснення статистичних розвідувань, їх ісходна точка виконання, види намічених для вивчення явлень і оригінальна методологія і техніка земської статистики ще більш поширили і углубили намітившуся ідеологію земської статистики, складавшоїся на ідеї служення народові.

В адміністративній статистиці основні досліджування, як наприклад, переписи, ведуться по групах відрубних або відокремлених од цілого / сім'ї або людини / признаков: окремо обчислюються признаки демографічні, окремо економічні або культурні. По демографії утворюються однодневні переписи, по матеріальному забезпеченню переписи сільсько-господарські або, ще приватніше, окремо учот землеробської продукції, окремо учот кількості скота, окремо учот забудовань або мертвого інвентарю і т.п. Таким чином досліджування спеціалізуються: основний колектив-сім'я, в котрій невідрубно чиняться важніші життєві процеси, як би дробиться на частини, відповідні визначним групам признаков. Цей спосіб статистичних досліджувань маючи ті переваги, що може бути утворений швидко, в короткий перемжок часу, і розпросторений на можливо більше число деталей; але він характерний тільки для вибраної групи признаков, для частини цілого, а не для всього колектива і чинящихся в ньому в нерозривному звязку основних процесів його життєдіяльності.

Інакше велись відповідні досліджування в земській статистиці. Її досліджування

обімають сім'ю в цілому по основним і признакам-демографічним, культурним і економічним, і по цим признакам одночасно в сполученім виді і нерозривному звязку, учитуються внутрішні процеси, що відбуваються в колективі. досліджування цього рода потребують більш значних затрат часу, повільніші по ходу работ, але з боку їх знаходиться перевага одночасного, в нерозривному виді, фіксування внутрішніх таємних процесів всього колектива. Позитивні і негативні прояви цих процесів реєструються по кожній сім'ї окремо, що ставить широку можливість груповки всіх сімей по типічним їх особливостям і дає суцільні і цінні матеріали для порівнювального вивчення їх.

Такого наукового простора і суцільності матеріалів не дають трактуемі адміністративною статистикою відрубного, одокремленого по часткам учота признаків сім'ї.

Оперуючи над одокремленими по групам признаками, адміністративна статистика строе конечні висновки по масовим даним, зводячи в підсумки одержані цифри по частинам. Коли по даним демографічного перепису, наприклад, в СРСР виявилось би річне споживання цукру в 3 мільона кілограмів; то, зіставляючи частини цілого або данні по демографічним і економічним признакам, можна було-б зробити той вивід, що в Росії щорічне споживання цукру виявляється в розмірі одного кілограма на 1 душу населення або 6-ти кілограмів на середню сім'ю в 6 душ. Подібним чином можна установити, скільки на душу і на сім'ю приходить хліба, скільки животних продуктів, овочей і инш., скільки землі, цінности забудувань, одежи, скота і т.п. Але все це будуть тільки середні велечини, далекі від реального зображення тих внутрішніх процесів, котрі витворюються в сім'ях різних типів і диференціацію-

великих і малих, велико-земельних і без-земельних, багато-скотних і не маючих скота, високо-культурних або низько-культурних і т.п., і в котрих, значить, підпадають самим різким хитанням як процеси виробництва або споживання, так і фактори матеріяльного забезпечення і сили.

Само собою розуміється, що построїння середніх величин по групах добутих обокремлених масових даних можна провести не по всій країні, а по її провінціям, городам та селам. Тоді одержалась би велика різниця в числових показчиках і по окремим місцевостям і по таким різноманітним і складним пунктам, як город або село. Загальна картина, малюема статистичними даними, ближче підходила-б до дійсності і була-б характерніша і виразніша, чим в першому прикладі по висновкам з масових даних для цілої країни.

Але це міняло-б детально тільки зовнішню картину дійсності, в відповідній мірі одсвічувало-б позитивні і негативні риси життя, але не міняло-б суті діла відносно різносторонняго наукового використання добутих масових матеріялів по обокремленим групам признаков. В дійсності і по всій країні, і по окремих її місцевостях, по городах і селах найшлись би такі особи або цілі родини, які або зовсім не споживали цукру, або споживали його в нікчемній кількості, наприклад, в розмірі 1/10 кілограма на душу або 6/10 кіл. на сім'ю, або-ж, навпаки, задовольнялись цукром в великій кількості, наприклад, по 20 кіл на душу або по 120 кілгр. на сім'ю в 6 душ. Таким же колиханням фактично повинні підлягти і другі процеси сумісного життя окремих персон в сім'ї-споживання хліба, животних продуктів, овочів в залежності від розмі-

ру землі, цінности забудовань, кількості скоту і т.п. В такому виді внутрішній генезіс і течія процесів, - суть досліджуємих явлень в їх натуральному нерозривному звязку, - зостаються недоступними для правильно поставлених способів індукції і аналогії, основ статистики, як позитивної науки. Бо роздільний спосіб учота соціальних явлень роз'єднає і ті процеси, котрі чиняться в колективі в тісному звязку і залежності одних від других. Перводжерела, в котрих виникають, протікають, повторюються і періодично чергуються явлення в різних комбінаціях, втрачують своє пряме призначення служити установленню причинности і закономірности звязаних між собою колективом явлень.

Цей нестаток, сполучений з діленням цілого на частини при первісній реєстрації явлень, уникається в земській статистиці путем реєстрації цілого колектива сім'ї, по основним її признакам. Простіша форма цього способа - одночасна реєстрація сім'ї по її складу і головним видам маєтків - землі, забудовань і скота, дає вже такі статистичні матеріяли, котрі, при науковій розробці їх, дозволяють вивчати по перводжерелам двусторонні процеси демографії і економики, тісно сплетені в реальних своїх проявах. Як що поставити цю програму ще одним основним признаком сім'ї, наприклад, споживанням харчу рослинного, м'ясного і молочного; то навіть добуті по цій неокінченій програмі матеріяли забезпечують за земською статистикою дві величезні переваги в сфері прикладання до вивчення індукції і аналогії і 1/ групування сімейств по любим їх признакам і 2/ визначення потреб сім'ї в харчах.

В цьому відношенню земська статистика має свою практично розроблену систему, про котру буде сказано в своєму місці,

але в данному разі істотно важно помітити заміну одного способу добування статистичних матеріалів другим-збірних признаков, характерних для чоловіка і його колективів, сумарними даними первісної соціальної ячейки-сім'ї, визначаючими потреби того-ж чоловіка і його колективів. Питання про перенесення статистичних досліджувань в базу вивчення потреб чоловіка в достатній ступіні назріло вже в статистиці. Починання зроблені в цьому напрямку земською статистикою, складають одну з характерних її окремоностей.

Предпосилку для такої постановки земської статистики дали самі основи організації земських установ, призначених задовольняти, регулювати і розвивати суспільні потреби кожної автономно обокремленої місцевості. Народня освіта, земська медицина, харчове, страхове і дорожнє діло, упорядкування повинностей і грошових платежів, агрикультура, меліоративні заходи, дешевий кредит, кооперативи, і пр., і пр.-все це входило в обширний округ земських суспільних потреб.

Але сама по собі земська статистика, як самостійний відділ статистико-знавства, склалась в оригінальну систему під впливом примиряючої в суспільних течіях ідеї служення трудовому народові. Трудовий нарід був головним платником в земстві і державі і основним об'єктом в земській діяльності по обслуговуванню суспільних потреб. Натурально, що у ідейних представників народолюбства-у земських статистиків зразу видвинулись на перший план два кардинальних питання: 1/ що таке трудовий нарід і 2/ які відносини цього народа до землі, до головного джерела його економічної міцї і платежездібності. По першому питанню був побудований тип московський, а по другому тип чернігівській земської статистики. Питання про земські суспільні потреби зхрестились з питанням про потреби трудового населення.

Розвиток земської статистики пішов в цьому напрямку, істотно відмінному од напрямка статистики адміністративної, пристосованої до обслуження централістичних завдань правячої верховної влади.

В залежності від такого призначення земської статистики установився і свій особливий спосіб основних земських досліджувань. В цьому відношенні окремоти земської ідеології і техніки можна охарактеризувати слідуючими загальними положеннями:

1. Добування статистичних матеріалів ведеться експедиційним способом на місцях одержування їх.

2. Оформлення первісних статистичних даних покладається на добре підготовлених спеціалістів статистиків.

3. Процес реєстрації утворюється на принципі сотрудицтва статистика і населення в особі його громадських зборів і знаючих осіб.

4. Точність і правильність заносимих в формуляри даних гарантується двойною контролею з боку реєстратора і з боку загального або групового збора населення, як суспільного органа.

5. Систематичність і планомірність реєстраційних робіт забезпечується організацією статистичної експедиції, вложеної з рядових реєстраторів і керовничого, завідуючого роботами.

При виконненні цих пяти умов, одержуються найбільш точні цифрові матеріали з найменшою витратою часу на здобування їх. Збори населення на одному або на декількох пунктах, при численности зібравшихся, зберігають статистикові багато часу, визволяючи

Його од переходів з двора на двір, од приспособлень для ведення записів і особливо од роз'яснення кожній новій особі програмних питань і характера необхідних даних, на що витратилось би багато часу. Між тим на зборах, після трьох чотирьох обпитувань, населення об'єднується з характером робіт і зразу підчиняється дисципліні їх, при котрій обпитування представників від кожної сім'ї ведеться в раніше установленому по містожителству порядкові дворів і по одноманітно формульованим питанням в строгому логичному порядку.

Таким робом, окремої земської статистики концентруються на предметі і способах її досліджувань, обіймаючих основні признаки трудової сім'ї в цілому. Конечною-ж метою досліджувань служить визначення потреб як персон, так і колективів або союзів їх. В цих видах попутно ведуться переписи сімей по дворам і досліді общини, в склад котрої входять окремі двори або сем'ї. Це і є фундамент земської статистики, на котрій опираються останні відділи її.

2. ІСТОРІЯ ІДЕОЛОГІЇ І РОБОТ ЗЕМСЬ- КОЇ СТАТИСТИКИ.

Земська статистика склалась в визначену систему, як пореформенне явлення в Російській Імперії. Натурально, що її історичні коріння треба шукати в реформан-ному русі, що виявився не в одній діяльності правлящих сфер, а головним чином в піднятому загальному настрою країни.

Сумне царювання Миколи I, не вмівшого переступити через історичний бар'єр кріпацького права, задержавшого культуру

і громадянськість, привело до воєнної катастрофи, вибухшої на Кримському півострові в 1855 р. Побіждена Росія виявилась не доспілою і одставшою у всіх відносинах в порівнянні з культурними державами Європи і мусіла йти на поводу у цих держав; вимагались радикальні зміни в устарілому державному ладі і заскорувалих порядках; настала невідкладна пора реформ.

Це був великий історичний здвиг в державному життю Росії, але він тільки на малі часи задержав більш глибокий, чим Кримська катастрофа, крах. Реформи опізнались; рух мислі в передніх рядах інтелігенції далеко обігнав їх. І от у цьому передньому русі суспільної мислі, питливого ума і підвищеної моральної енергії і зародились корінці тієї творчої ідеї, по котрій складалась і формувалась ідеологія земської статистики.

В трьох початкових формах йшла робота мислі, визвана тими-ж причинами, якими визваний був і весь реформаційний процес в двох крайніх революційних течіях і в уміркованій еволюційній течії. То були задирилий анархізм, пропитана вірою та оптимізмом пропаганда і окунувшеся в народне життя народолюбство-течії, появившіся вслід за визволенням селян од кріпацької залежності і заповнивші чуткі уми і гарячі голови молоді в семидесяті роки.

На лице ще були: пережитки кріпацтва, проведення реформ в неповному і урізаному виді, проізвол адміністрації, політичний сиск, відсутність громадянської волі і, головне, тяжке економічне положення хазяїна країни-трудоного народа.

Робочу мисль не можна було одірвати од цих видимих для всіх процесів, і коли

самодержавний режим, давивший репресіями свободну думку, зумів загнати її в підполля, то він не силах вже був потушити більш умірковані її течії в новій пореформенній обставині, при засудженню на смерть кріпацтва і присутності місцевих установ і нового цивільного суду.

Як відомо, анархісти, возглавляемі Бакунініми, намірені були перестроїть Росію не реформами, а могутнім революційним ударом в дусі Стеньки Разина або Емельки Пугачова, але на інших, розуміється, соціальних підставах. Для анархістичного діла требувались показові приклади: народні бунти, котрими знищені були-б в корні самодержавья, знесені до основанья сословні надстройки, перейшла-б до народу вся земля і вступила в свої права народня воля, самодавляюче царство анархії, себ-то відсутність гнітючої влади. На такому по крайній мірі розумінню соціально-історичних факторів строїлась прогноза будучини у рядових анархістів. Але, як виходна точка цієї прогнози, так і кінець її однаково обпирались на ідею трудового народу. Анархізм повинен був пройти через народ і для народу.

Інше представлялась перспектива устрія Росії пропагандистам, поклонникам чистої ідеї. Пропагандисти думали, що необхідно освідомити нарід, щоби він почув і осознав цілющу силу чистих ідей. Треба, щоби він знав, які діячі і установи шкідливі йому і його інтересам, і щоби він мав уявлення про те, які порядки життя і бажані для забезпечення добробуту й свободи трудової маси. Раз народ все це узнає і пойме, що самому йому, як подавляючій в державі силі, не мудро добути землю і волю, все останнє, в порядку бажаних змін, само собою приложиться і поступово одпаде: спадуть окови самодержавья, рушиться політична сила дворян, скасовані

будуть безчинствуюча адміністрація, самовільнича поліція і зловредна жандармерія. Отже, всім морально чесним людям треба "йти в народ" і вести пропаганду в указаному дусі. І тут, значить, переустройство Росії повинно було пройти через народ і знову таки для народу. Начало і кінець державних і соціальних перетворень, як зачарований круг, зводились до закругленні ідеї народу.

Як відомо також, ні анархісти, ні пропагандісти не перестроїли Росії і не ошаставили народ. Але сами, перестроївшись і змінивши свої програмні завдання зійшли одначе з першепочатково зайнятих позицій під лозунгом "все для народу". Це був момент революційної ставки на народ і загальної орієнтації в мало доступній і мало дізнаній середі, бо сам народ був доки величиною яку шукали в значінні точного визначення його культурного роста і економічні ваги.

За поповнення цього пропуску в народолобчій світогляді взялись легальні народники і всі ті, хто шукав можливости безпосереднього стикання з народом на легальному ґрунті. Тут вже були свої історичні предпосилки і одкривався широкий простір для вивчення народу з точки погляду науки і літератури, поскільки та і друга не заборонялись зорким оком політичних шпигів та поривчої цензури. Історія вже мала обширні матеріали про історичну роль народу, як державного тягла, при помочи котрого двигалась Росія. В науці намічені були путі вивчення хазяйського побуту народу, його звичаєвого права і духовної культури. В журналістиці кріпким і могутнім пером Н.Г. Чернишевського установлено було важке значіння земельної общини в народній економіці. В естетистиці були намальовані оригінальні представники сільського побуту і великострадньої "деревні".

У всьому цьому розсіянні були збірні признаки однієї і тієї ж ідеї народничогося народодолубства. Суспільному мисленню требавався здоровий жарч. Потрібні були не туманні і півмістичні передвідення славнофілів, а істотний зміст дійсности. мусів, одним словом, висловлюючись фігурно, окунутися в народне життя допитливий ум.

І дякуючи цій приподнятій атмосфері суспільного мислення, почалось знайомство з народом на місцях і вивчення мужика і побутового укладу його життя. Такі видні і популярні представники народодолубства, як Г.І. Успенскій і Н.Н. Златовратскій, художньо освітлювали мужика і його саморідний суспільний побут, а за ними і разом з ними слідував цілий ряд других народних побуто-письменників. Талановитий критик і соціолог Н.К. Михайловскій подав строгу критику і зробив майстерній аналіз ідеї народництва на сторінках журналу "Отечественныя Записки". Самий цей журнал, котрому вторили такі видання, як тодішня "Неділя", став як-би штаб-квартирою народників. В тому-ж журналі в перші часи надруковані були систематизовані матеріали про земельну общину в північній Росії / Олонецкій і Сольвичегодській /. З наукових трудів великий вплив на розуміння економічного положення землеробів платників і значіння земельної общини мали "Опит о крестьянських наділах і платіах" преф. Ю.Д. Янсона і "Общинне землеволодіння" професора А.С. Поснікова. По народньому звичаєвому праву великою популярністю користувався труд Е.И. Якушкина і т.д.

В усіх цих трудах і роботах, починаючи з белетристики і кінчаючи науковим аналізом, панували два основних об'єкта реальної дійсности: мужик і його община. Мужик трактувався, як головний виробщик і платник в державі, з точки погляду його

незабезпеченого положення і необхідності оборони його від чрезмірної експлуатації, а сільська община розглядалась, як своєрідна форма народнього самоуправування, склавшася історично, на основі вікових звичаїв, в міцний союз сумісного сожиття віддільних дворів або трудових родин. В глухих селах і хуторах найдені були в кріпкому і устійчивому положенню ті, здавалось би, примітивні, придавлені правлячою рукою, порядки сільського самоуправування, котрі зародились далеко раніш, чим були прикріплені селяне до землі, перед тим смутні і безпросвітні часи допетровщини, тяжкі фінансові експерименти Петра Великого в виді подушної податі і ненависних ревізій, безцеремонну роздачу Катериною II козачих і селянських земель своїм полубовникам та фаворитам, з закріпощенням народньої маси, і інші протинародницькі заходи вплоть до суворих часів Миколи I. І кожний раз, коли над неутомним землеробом нависала державна гроза в виді платежів і повинностей, він протиставив свій віками спробований примітивний апарат-мужице тягло, себ-то роботу сім'ю при одному або кількох робітниках з відповідною кількістю землі і засобів для її обробки. От це тягло і в'єднані в ним громадянські порядки по розподілу користуємої землі і відповідному розподілу платежів найшли народники у мужика і в його общині.

Одночасово з тим, як переправлялось збираєме народниками духовне добро народа з глухих сел і хуторів в города на печатний станок, а з його в книжки, журнали і часописи, і розповсюджувалось в публиці, почалися систематичні роботи і земські статистики. Це були ті-ж народники і безсумнівно де-яке число їх складалось з крайніх елементів, предпочитавших цікавий і розумний труд незабезпеченій і ризикованій роботі в підполлі.

Це, розуміється, не міняло характеру і генезису ідеології земської статистики. Ідеологія ця, можна сказати, цілком була пересаджена зі збірного запасу народницьких ідей на широке поле земських статистичних робіт. До де-якої ступіні їй придана вже була відповідна формулювання дякуючи простоті її конструкції, цільності системи і строгій логичності в побудові. Мужик, як робоча пружина в господарстві, його сім'я як первісна соціальна ячейка, і сільська община, як більш складна форма соціального колектива - от ті основні елементи, з котрих почала складатися ідеологія земської статистики і котрі в достатній мірі виявились вже в народолюбчеській літературі.

На скільки підготовлений був в цьому відношенні ґрунт для ідеології земської статистики, про це можна судити по тому факту, що далеко раніше, чим виник зразок статистики в Московському земстві, - на тих же ідеологічних основах вивчення селянської сім'ї і селянської общини проведені були статистичні роботи в Самарській губернії помішником председателя губернського Статистичного Комітету Ріхтером і секретарем того-ж комітету Анучиним. Це були чиновні офіційні статистики, не мавші нічого спільного з земством, котрого тоді не було ще в Самарській губернії і котрому вони дали перевагу потім перед губернаторськими посадами. В роботах Самарського комітету і московських статистиків було так багато одноманітного і загального, що, здавалось, москвичі цілком позичили у самарців і формуляри - "подворну відомість" - і "пообщинний блянк", і порядок одноманітного розміщення в них рубрик і питань, і форми розробки добутих статистичних матеріалів - побудову статистичних таблиць по общинам з характерною вертикальною групуванням господарств по робочим силам сім'ї.

Але коли-б це було дійсно так і коли-б подворні переписи і заповнення пообщинних бланків, одержавші широке всезагальне розпросторення у земських статистиків, можна назвати типом самарсько-московської статистики; то цим, розуміється, не умаляються заслуги московських земських статистиків в справі постановки земської статистики і в достатній мірі одтіняється вартість і перевага московських статистичних робіт порівнююче з самарськими. Голова московських статистиків В. П. Орлов дав більш довершений і закінчений тип статистики, чим самарський, примінивши до діла добування первісних статистичних матеріалів експедиційний спосіб досліджувань і в'організувавши в цих цілях оригінальну організацію зі спеціалістів-статистиків, чого не було у самарських статистиків, що використовували роботи волостних писарів, як технічного персоналу. Сам по собі факт стикування самарських і московських статистичних робіт вказує лише на схожість і близькість тих ідейних першоджерел, на котрих построена була ідеологія земської статистики і котрі безсумнівно були прямим результатом проявлення підвищеної суспільної мислі і народницької літератури.

Таким робом, основи земської статистичної ідеології були взяті із загальної скарбниці суспільного народничого руху, охопившого мисляче суспільство і інтелігентні круги в період реформ в Росії. Ідеологія ця була по стілько самотбною і оригінальною, по скільки самотбним і оригінальним був самокультурний рух народників.

Народницькі ідеї, а в ними і земська статистика, мали прекрасний ґрунт і погодні умови для свого розвитку в живій дійсности. Самі по собі ідея трудової сім'ї і ідея сільської общини, трудового колектива із трудових

сімейств, заключали в собі вичерпуючі джерела для достатнього годування мисли і широкого аналізу матеріалів, мавших відповідний цим матеріалам зміст реальних явлень з міра дійсності. Особливо плодотворним являлось вивчення трудової сім'ї в цілому, путем одночасового учота основних внутрішніх процесів—"актів состоянія" / рождаємості, возмужалості і смертності /, роста і виховання молоді, родствених і полових взаємовідносин, живлення організмів, фізичного забезпечення їх функцій, нормального приложення труда, участі в громадянській діяльності, функціонування моральних емоцій, культурного розвитку і взагалі зведення конечних результатів од годичного оборота всіх цих процесів в сукупності і в границях їх проявлення.

Як віковичний, так сказати, вид простійшої соціальної ячейки-сім'я, міняясь історично в своїх формах і трансформаціях, відповідно змінам в культурі, спокон віку зостається і безсумнівно востанеться безперестанно дійсним фактором в людському життю до тих пір, поки будуть існувати поли у людей. На цьому еволюційному функціонуванню держиться іі кріпкий зв'язок з різними формами соціальних колективів.

Трудова сім'я землероба була тим доступнійше для вивчення в формі статистичного реєстрування іі основних внутрішніх процесів, що в довгому ряді других таких -же сімейств, вона шаблонна по конструкції, не замисловата по диференціації своїх основних функцій і близька в цьому відношенню до середніх норм в потребах. З таким об'єктом в цілому земському статистикові легше і кориснійше було справитись, чим з більш тонкими і складними операціями соціальної або моральної сфер. Отже сім'я, як ісходний пункт в ідеології

земської статистики і як основний об'єкт в її досліджуваннях, зразу-ж легко і задовольняюче пройшла через форми подворного перепису і дала цінні і достатні матеріали для земської статистики.

Точною, статистичною і докладною реєстрацією трудових семейств, чим саме і визначались подворні переписи ідейних спеціалістів-земських статистиків, виявилась вже на місцях економічна і побутова фізіономія сільських общин. В моменти самих переписів статистикам напрошувались на увагу ті або інші окремої общини позитивного і негативного характеру, що і вносились в замітки. Але загальний характер общин, їх органічне строіння і головні функції самоуправування складались в спеціальний об'єкт досліджувань по особому формуляру, носившому назву "пообщинного" або "поселенного бланка". В цей бланк частиною в формі описових характеристик, а частиною в виді конкретних прикладів і цифрових даних заносились данні географічного характеру, коротка історія общини, її економічні окремої, платіжна правомочність, система взимання і погашення платежів, види повинностей і форми виконання їх, діяльність сходів і особливо важні рішення їх, положення шкільного, харчового, дорожнього і страхового діла, характер торгівлі, приватні умови, договори кредитні і арендні, артілі, громадянські "запашки", дрібний кредит і другі близькі до селянського побуту підприємства, а також виходячі з ряду звичайних в селянському життю випадки-пожари, градобиття, повіні, неврожай, епідемії, епізоотії і т.и. Але головну базу в пообщинному бланку становив опис земельних порядків, особливо при готовизні земельної общини. Опис цей вівся звичайно самим детальним чином і нерідко в ущерб планомірному заповненню всієї пообщинної програми, але таке примирююче значіння мали

земельні порядки в повсякденному життю землероба. Без цих додаткових матеріалів не були-б проведені повністю на практиці основи для раз прийнятої ідеології в виді об'єктів сім'ї і общини. Пізніше, коли до землекористування був пристосований чисельний статистичний метод, значно поширились як обсяг статистичних даних, так і техніка збирання їх.

Взагалі-ж ідеологія двора чи общин, почерпнута з лексику народницьких ідей і понять, положена була в основу всієї системи статистичних дізнавань, котрій підчинені були другі відділи земської статистики. В такому виді вона послужила фундаментом для дальнішого розвитку земської статистики, швидко розрослася в цілу сіть планомірних і багатих матеріалами досліджуваль, як тільки усвоєні були земськими статистиками основи для прийнятої ідеології.

Як відомо, земське положення видане було в 1864 р., а систематичні статистичні досліджування по двом типам земської статистики московському і черниговському початі були в 1876 р.. Прошло, значить, цілих 12 років, на протязі котрих самі земці не утворили нічого по статистиці, окрім канцелярського збирання статистичних даних при допомозі столоначальників і ділопроізводителів, і тільки після цього довгого перерива часу появляється земська статистика, заложена ідейними робітниками, діявшими в ролі стороннього "третього елемента" в земстві. Прошло за тим ще чотири роки, поки не налагодилаь до останку земська статистика, і не появилась в зовсім організованому виді в різних земствах на протязі слідуєчого десятиліття, з 1881 по 1891 р. В кілька літ, з 1882 по 1887 р., проведені були переписи в 110 повітах. Професор А.Ф. Фортунатів підлічив, що по 125 повітам 25-ти

губерній в подворну реєстрацію ввійшло 69,619 общин, по котрим переписано було 3,944,898 дворів з 23,508,752 душ населення. При обмеженості грошових засобів у земств і крайньому пригніченню інтелігенції, це були колосальні роботи, давші цінні статистичні матеріяли, надруковані в земських статистичних збірниках.

Це піднімання земської статистики було якось не замічено правительством. Реакція, що почалась в правлячих сферах після трагічної події 1881 р. і наложивша свою руку і на земство, не торкнулась спочатку по якійсь випадковості земської статистики. Та-й само земство не було в фаворі навіть в мент свого появлення. Самодержавний режим ніколи не хотів був робити серйозні уступки земству в ущерб своєму престижу. Хоч земська реформа і трактувалась звичайно, як велика реформа в великій Росії, але цим гіперболичним самохвальством в істоті ватушовувався той простий і доказний факт, що земство введено було не по всій Росії, а тільки в частині її, частині незначній і, треба прибавити, найбільше певній по служебним і ранговим зв'язкам "первенствующого сословія"-дворянства, з престолом. В ті часи, коли видано було земське положення 1864 р., в Росії з її азіатськими володіннями числилось 99 окремих провінцій-губерній, областей і округів, а земство, по положенню 1864 р., було введено тільки в 34 губерніях, себ-то трошки більше 1/3 провінцій. В останніх 65 провінціях продовжувало царювати втратне і безконтрольне господарювання адміністрації і тормозивший в корні всяке живе діло бюрократизм.

В цілях спокою і безпеки самодержавля окраїни Росії, і з них найбільш культурні і багаті інтелігентними силами, позбавлені були земських установ. Не удостоїлись одержати земства ні Фінляндія, ні Польща, ні

так звані-югозападні губернії" з Києвом на чолі, ні могутні економічно і свободолюбиві провінції Південного Кавказу. І даремно де-які з обойдених провінцій доби-вались введення земства; їм категорично заборонено було це. Дивоглядний приклад в цьому відношенні представляла Кубань, для котрої земство було заперетним пло-дом, але котра в урізаній формі завела по-тім свої земські установи явочним путем, під назвою з'їздів представників станиць по лісним ділам, і в котрій, прикриваючись козачою воєнною управою, щорічно в кон-трольному порядку велись скорочені под-ворні переписи, заборонені вже в земських губерніях.

Само собою розуміється, що в таких про-вінціях, як польські, або в "югозападних" або могутній економічно Кубані, при при-сутності земства, статистика могла бути поставлена в самі сприятливі умови; але вона, як свідок дефектів і негативних сто-рон зажатого в самодержавні тиски життя, була не бажана для правлячої влади, як не бажані були і самі земські установи, но-сивші в собі заразу автономії. Значить, повсемістному широкому розвитку земської статистики поставлені були перепони ~~перш~~ ~~всього~~ обмеженням кругом провінцій, в кот-рих вона могла існувати законно.

Але і там, де існування земської ста-тистики, здавалось би, захищене було зако-ном, розвиток її підірваний був в самому корні. Основні роботи-подворні переписи, були припинені Центральним Статистичним Комітетом під тією відмовою, що буцім то переписи можуть хвилювати населення і сі-яти між ним непевні ілюзії, хоч в ті часи фактично вже були зареєстровані мільони селянських дворів і не було ні одного ви-падку яких-либонь народних хвилювань,

визваних статистикою або статистиками. Чи самотійно був зроблений цей крок Центральним Статистичним Комітетом, чи по приказу з гори, в усякому разі на лице зостався той факт, що земську статистику в її розвитку надавав вищий спеціальний орган офіційної адміністративної статистики—Центральний Статистичний Комітет, і надавав простим циркуляром за підписом того самого директора Комітету, котрий приймав участь в міжнародних статистичних конгресах і навіть був обраний товаришем председателя конгресу. В одних губерніях виявилась неможливість подворних переписів, а в других не можна було закінчити початі вже по більшості повітів роботи. прийшлося закінчити переписи, як це було, наприклад, в Воронежській губернії, так званим "контрабандним путем", себ-то путем мовчазливої згоди з губернатором, що земські статистики поїхали в повіт на місця "збирати статистичні данні", а "не переписувати". Так або инакше, а дальнішому розвитку земської статистики і зкупченню цінних статистичних матеріалів була положена перепона.

Тим не менше почате діло не заглушилось в кінець. І при неприяних умовах земські статистики продовжувати вести свої роботи, хоч і не в попередніх розмірах, але в колишньому, раз прийнятому напрямкові. Земська статистика в ці часи успіла вже скластись в певну систему.

Роботи цього рода значно відрізнялись од подворних переписів. Статистикові предстояло вивчати більш складні, чим в трудових господарствах, явлення, потребувалась відома спеціальна підготовка і, головне, йому приходилось мати діло не з трудовим населенням, а переважно з дворянами і взагалі з людьми впливовими по своєму стано-

вому, службовому або маєтному положенню, в рядах котрих стояли і головні діячі в земстві. Для статистика, помимо статечного знайомства з предметом досліджувань, потрібна була в зносинах з власниками обережність, так і відомого рода політика. При опису приватно-власницьких господарств не можна було торкатися ні склада сім'ї володільця так, як годилось би по правилах статистики, ні його розходів на персональні і сімейні потреби, ні ненормальних взаємовідносин між власником і робочим людом. Описи тим не менше охоплювали продукційний характер приватно-власницьких господарств-їх маєтний склад і господарські операції. Так як приватно-власницькі господарства великого і дрібного типу описувались суцільним чином і статистичні данні по ним друкувались в статистичних збірниках поименно по кожному господарству, то матеріяли в такому виді В.П. Орлов вважав зовсім придатними для іпотеки, котрої в Росії не істнувало ще. От на цьому пункті опублікування даних про приватно-власницькі господарства земські статистики і терпіли нерідко серйозні ускладнення, переходивші, наприклад, в постанови земських зібрань палить огнем кримінальні статистичні матеріяли, як це було в Рязанському або в Курському земствах.

Звичайно описи приватно-власницьких господарств доручались найбільш досвідченим і знаючим статистикам, найчастійше спеціалістам з агрономичною освітою. Взагалі-ж статистиками неохотно вели ці роботи через те, що не можливо було їх поставити так, як слід по статистиці. Отже не у всіх статистичних бюро і не з однаковою систематичністю були утворені описи володінь, розроблені і надруковані по ним статистичні матеріяли. По учоту проф. А.Ф. Фортунатова з 25-ти губерній, по котрим велись подвірні переписи, в 6-ти губерніях або, значить, в 24 % їх описів приватно-власницьких господарств зовсім не було.

Більш широке розпросторення і міцне положення зразу-ж зайняла біжуча земська статистика, почата те-ж московськими земськими статистиками ще в 1891 р., по американському зразку біжучої сільсько-господарської статистики. Так в 1886 по 1893 р. біжуча статистика регулярно велась в губерніях Воронежській, Казанській, Орловській, Полтавській, Саратовській і Херсонській. В других губерніях вона почата була пізнійше, але скрізь вона одержала характер устойчивого відділа земської статистики, і це обумовлювалось тим, що вона мала вельми важне наукове і практичне значіння. Систематично скупчуемі матеріали по чотирьом періодам / за зиму, весну, літо і осінь / не тільки в значній мірі поповняли прогалини або оновляли основну статистику, але і давали міцні основи для наукового визначення правильних і устійливих середніх величин в сфері економіки. Такі важні, з наукової і практичної точки погляду, числові показники, як ціни на землю, на різні види майна, на робочий і гулевий скот, на продукти сільсько-господарської промисловости, на робочі руки або види труда, учот урожайности хлібів, розходи на обробку ґрунта, на гужеий транспорт і т.и. дала головним чином біжуча статистика. За кілька років або за десятилітній період скупчилися вже на стілько достатні по кількості і цінні по вартості матеріали, що, на основі їх, без помилки можна було строїти ті або інші практичні висновки і правильну наукову обробку їх.

Так йшло поширення основної земської статистики і по другим спеціалізованим відділам її-по народній освіті і страховій статистиці. Ті-ж московські статистики положили початок і цим двом видам земської статистики. По народній освіті утворено було спеціальне досліджування низчої народньої школи і зложена чудова праця, котрою обрисовано

було положення першепочаткової народньої освіти в селянській общині. Страхова статистика склалась під прямим впливом нужди в ній для чисто практичної земської діяльності. І в московському земстві і в других земських губерніях страхова статистика швидко відокремилась в спеціальний відділ, скрізь одержавший саму широку постановку в зв'язку з так само широким веденням страхового діла, котре викликано було прямими вимогами дійсності.

В земській статистиці, нарешті, першепочатково виник і цілий ряд других видів статистики, обособившихся в спеціальні відділи-медичинська і санітарна статистика, статистика ветеринарна, переселенческа і меліоративна. Це були вже розгалуження сильно розвившоїся земської діяльності. Земські-ж статистики робили анкетні і інші статистичні роботи і давали матеріали для докладів або складали доклади для земських зібрань по харчовому, дорожньому і др. ділам з земської практики.

Але особливий науковий інтерес ставить дальнійший розвиток двох видів земської статистики-подворних переписів і так званої оціночної статистики. Це свого рода ц и м и с земських статистичних работ, котрими сами собою намітились великі перспективи постановки статистики, як наукової дисципліни і свого рода діагностики, тісно зв'язаної з питаннями зі сфери нормального розвитку личности і вищих форм соціального життя. Земська статистика діктує задачі вивчення не просто людини і форм її життя, а потреб індивіда і формуємих ним колективів. І тим малим, що вона зробила і дала в цьому відношенню, видвигаються на перший план великі проблеми статистики, як науки оперуючої над явленнями існування людини і її гранчастого життя.

Перші кроки в розвитку основних типів земської статистики диктували, так би мовити, частиною вказівки життя, а частиною правила наукової техніки. Нові явлення, за-
 примічені статистиками при веденні подвор-
 них переписів і заповненні пообщинних фор-
 мулярів, вказували необхідність поширення
 програми. Так, В. Н. Григорієв, керувавший ста-
 тистичними роботами в Рязанському земс-
 тві, звернувши увагу на переселення селян з
 губернії "на нові місця" і зробив перші
 досліджування в цьому напрямку. Його примі-
 ру послідували і статистики в других зем-
 ських бюро. В Воронежській губернії, напри-
 клад, подворна реєстрація переселенців ве-
 лась по двох групах - по групі власне пере-
 селенців або тих, хто вкінці поривав еконо-
 мичні зв'язки з отчиною і її землею, пере-
 числючись на казенні землі в нових міс-
 цях, і на переселенців-неприсутніх або тих,
 хто хоч жив і ховяйнував по-за своєю общи-
 ною і на чужих землях, але не поривав в-
 кінці зв'язок з рідною землею і з общиною.
 Пізнійш переселенчеська статистика зовсім
 відокремилась в самотійний відділ. В Сибіру,
 на переселенських пунктах, реєстрацію пере-
 селенців і саму статистику вели офіційні
 переселенські урядовці, але це були в біль-
 шості випадків і прихильники земщини, а ино-
 ді і земці або земські статистики; переселен-
 ська-ж статистика знаходилась в руках го-
 ловним чином бувших земських статистиків і
 велась по добре знайомій їм земській сис-
 темі. Ще пізнійше переселенська статистика,
 що робилась на місцях поселення новосьолів
 була згожена і поєднана з земською статисти-
 кою в місцях виселень, як це було поставле-
 но в Полтавському земстві.

Ширше велись в земсько-статистичних бю-
 ро нововведення технічного характеру. Так,
 відомості московського типа для подворних
 переписів майже скрізь були замінені кар-
 точками; вироблені були одноманітні заходи

по поширеному учоту дворів налічного населення і населення неприсутнього, а також населення приписного до общин і населення неприписного або "стороннього"; деталізовані були бланки для опису селянських общин; введені були нові опросні пункти в графах по демографічним признакам і по економіці і т.д. в цьому роді.

Але основними рішучими моментами в розвитку земсько-статистичних робіт, а з ними значить, і земської статистики, можна вважати 1/ переформовку подворних програм, 2/ пристосування до подворних переписів скорочених бюджетних учотів, 3/ ~~з'ясування~~ ^{з використанням} з цими переписами бюджетних монографічних робіт, 4/ систематизація способів і прийомів по оціночній статистиці і 5/ заснування оціночної формули для трудових господарств. Кожному з цих п'яти моментів властиві характерні для нього риси. Переформовка подворних програм проведена на основі ділення економічних процесів на три групи: 1/ на виробництво, 2/ обертання і 3/ розподіл. Внесення в переписи скорочених бюджетних прийомів пристосовано в формі учота тільки грошових процесів. Монографічні бюджетні роботи поєднані зі скороченими роботами цього рода по подворним переписам. В оціночну статистику внесено ґрунтознавство. Нарешті, оціночна формула для трудових господарств обоснована на середніх бюджетних величинах відповідно нормальним потребам людей. Все це на стільки складні і багатозначні моменти, що являється необхідність в детальному їх розгляді.

3. ПЕРЕФОРМУВАННЯ ПОДВОРНИХ ПЕ- РЕПИСІВ ПО БЮДЖЕТНІЙ СИСТЕМІ.

Про земську статистику ціркулювали звичайно так звані ходячі уяви. І в пресі, і в середині статистиків укорінилась думка про те, що земська статистика виросла з двох типів земської статистики путем поширення програми кожного з них. Московські статистики склали одні програми і по ним, деталізуючи входивші в них рубрики і об'єкти, строїли один тип статистики, а Чернігівські статистики дали другі програми і, поширюючи їх, строївся другий тип. Як що відносно послідовності, в якій виникали роботи в різних земствах, це безумовно вірно; то за цією послідовністю, як зовнішньою рисою, упущені були істотні признаки дійсного ходу работ в розвитку земської статистики.

На найбагатіші в світі статистичні матеріали і на земську статистику, як систему збирання і скупчення оцих матеріалів, не звертали належної уваги люде науки, а земські статистики, за масою чорної кропотливої роботи, фізично не могли зробити цього, бо, при присутності чергових відповідальних работ і достатку статистичних матеріалів, вимагалась велитенська праця і великі матеріальні засоби на узагальнену наукову працю, а цим не орудували земські статистики. Проповідники земсько-статистичних работ і їх помішники давали більшою частиною тільки цінні, складені на скору руку, труди монографичного характеру, основані на добытих ними-ж матеріалах. Але чисто зовнішні умови не дозволяли ім ні широко прикладати наукові методи при розробці сирих матеріалів, ні вести взагалі узагальнюючі роботи для всієї земської статис-

тики, тим більше, що само правительство всякими способами боронило ведення таких узагальнених робіт, забороняючи з'їзди земських статистиків і вчиняючи тиск на учені товариства, при котрих улаштовувались ці з'їзди. Це було з Вільним Економічним Товариством в Петербурзі. Або навіть закривало учені товариства, як це зроблено було з закриттям Московського Юридичного Товариства, при якому був статистичний відділ, пробувавший об'єднати земські статистичні роботи.

Таким робом ходячими уявами про земську статистику тільки затінявся дійсний ход тих перемін, які чинились в розвитку земської статистики. Як що про Чернігівський тип статистики можна сказати, що він удосконалювався путем поширення первісної статистичної схеми, положеної в її основу: то до московського типу ця мірка була не приложима в виду корінної різниці московської схеми подвірних переписів з так званою бюджетною схемою, що надавала зовсім инший, відмінний по науковим основам, характер. Програмні частини чернігівської статистики дійсно були помітно поширені, наприклад, класифікація ґрунтів по огляду і опросу заміненна була класифікацією по науковому ґрунтознавству. Московські-ж програми подвірних переписів не можна було поширити, бо в основу їх положені були, окрім загальних демографічних признаков, одні продукційні процеси і не було там процесів обертання і обміну, так і процесів розподілення і споживання. Введення в учот цих двох останніх груп економічних явлень зовсім міняло самий характер переписів, конечною метою котрих служив учот не ховяйства, як продукційного тільки фактора, а річних оборотів в трудовому ховяйстві, як мірила обсягу і задоволення потреб сім'ї і нужд її ховяйства. Переформіровка була розчислена на вивчення

не лише одної статіки соціологічних явлень, але й динаміки їх, в чому власне і заключалась істота перемін. Роботи в цьому напрямку велись Воронежським земським статистичним бюро на протязі кількох років, при чому особлива увага одводилась виясненню умов найліпшої постановки їх з метою одержання найбільш точних даних.

Земсько-статистичні досліджування по Воронежській губернії були початі в 1884 р. з Воронежського повіту. По постанові Воронежського губернського земства, статистику треба було організувати по Московському типу. З цією ціллю з Москви закликаний був В.П. Орлов, при участі якого й був зроблений перший пробний перепис в с. Орлові, разом з завідувачим статистичним бюро Воронежського земства, автором цих рядків, представником од земства В.П. Колюбакіним, відомим діячем, учеником Гельмгольца і відомим спеціалістом по горловим і ушним хворобам, регістратором з місцевих селян Н.І. Кузнецовим і Н.М. Астиревим, письменником, що вивчав тоді народне життя в ролі волостного писаря с. Орлова.

На нараді В.П. Орлова з завідувачим вороніжською статистикою і з В.П. Колюбакіним, московський статистик, з відповідною йому тактовністю, заявив, що йому не потрібно робити вказівки і наставлення чоловікові, достатно заявившому себе в сфері вивчення народнього життя / завідувачим Воронежською статистикою в ті часи були вже надруковані книга-"Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм", статті про земельну общину в "Отечественных Записках", в "Русской Мысли" і т.п. / Статистика, як поставлена була вона в Московському земстві, була, по словам Орлова, проста, не складна і доступна розумінню рядовому інтелігентові.